

DIFFERENTIATIE IN HET STEDELIJK MILIEU

Een discussienota

Erik van der Hoeven

1. Inleiding

Er is weinig reden om bijzonder trots te zijn op datgene dat er aan stedelijk milieu in de laatste decennia in Nederland is gebouwd. Teveel is geredeneerd vanuit de gedachte dat we huizen moesten bouwen. De discussie over het hoe, het waar en het milieu waarin, is te lang onder de oppervlakte gebleven. We hebben mensen al dan niet in hoogbouw gezet, we hebben hun al dan niet goede verbindingen met de centrale stad gegeven, en we hebben gedacht dat ze gelukkig zouden zijn. Schoorvoetend dringt het besef door bij de planologen dat voor dat laatste meer nodig is dan het plaatsen van huizen in een polder.

Een van de belangrijkste kenmerken van een goed leefmilieu ontbreekt daar bijna altijd: veelvormigheid of differentiatie. Wij willen niet beweren dat een gebrek aan differentiatie het enige is dat het zichtbare tekort aan leefbaarheid van onze gebouwde omgeving veroorzaakt; de toenemende mobiliteit (waardoor mensen nog maar betrekkelijk kort op één plaats blijven wonen) en de afname van de bebouwingsdichtheid bijv. hebben daar eveneens aan kunnen bijdragen. Wij willen echter de rol van de differentiatie in het stedelijk milieu eruit lichten en wat nader bezien. Uit de biologie weten wij dat veelvormigheid de basis is voor de stabiliteit van een gemeenschap. Monocultures zijn alleen door kunstgrepen in stand te houden. Het is de diversiteit die, door een ingewikkelde reeks van kettingreacties, de natuurlijke gemeenschap in staat stelt verstoringen op te vangen, en die daarmee de gemeenschap haar stabiliteit en vitaliteit geeft. En hoewel de wisselwerkingen in een menselijke gemeenschap van geheel andere aard zijn dan die in een natuurlijke gemeenschap, geldt toch ook hier dat het om een gemeenschap gaat, en niet om een samenraapsel van losse elementen. Als er dan al nieuwe steden moeten worden gebouwd, laten we dan volledige steden bouwen, d.w.z. steden waar zoveel mogelijk alle functies van de mens tot hun recht kunnen komen. Dus geen woon- of satellietsteden, maar steden waarin wonen, werken en recreëren alle plaats kunnen vinden, samen met zoveel mogelijk eigen identiteit en veelvormigheid.

Van oudsher is die veelvormigheid bijv. te vinden geweest in tamelijk geïsoleerde provinciesteden met een zekere streekfunctie. Door de geïsoleerde positie op zichzelf aangewezen, ontstond binnen één stad vaak een tamelijk rijk cultureel leven. Vrijwel alle functies moesten in de stad plaats vinden. Deze verwevenheid van functies geeft charme aan het stedelijk leven. Vervlechting van functies is van groot belang voor de stad.

Veelvormigheid of differentiatie van bebouwing is voor die vervlechting van functies essentieel. Differentiatie houdt in, dat per eenheid van oppervlakte veel verschillende gebruikswijzen van de ruimte bestaan. Differentiatie sluit eenvormigheid uit. Differentiatie berust voor een groot deel op kleinschaligheid van de omgeving. Een kleinschalige omgeving wordt gekenmerkt door kleinheid van de onderling verschillende "bouwstenen" van die omgeving. Een kleinschalig opgebouwde wijk is een wijk waar op korte afstanden van elkaar steeds weer andere soorten gebouwen staan. Een: kleinschalig landschap is een landschap opgebouwd uit kleine percelen, die elk op een andere manier worden benut of duidelijk van elkaar zijn onderscheiden.

Kleinschaligheid van een omgeving betekent ook dat die is ingesteld op de menselijke maat: zo'n omgeving vereist bijv. geen auto's of liften voor alledaagse verplaatsingen. Een nieuwbouwwijk met kleine, onderling gelijke, nieuwbouwwoningen is echter geen kleinschalige

omgeving, omdat alle elementen gelijk zijn aan elkaar (niet voor niets worden deze wijken dan ook door bouwgiiganten neergezet).

De "bouwsteen" van deze omgeving, die verschilt van de omliggende "bouwstenen" is in dit geval de hele wijk. Deze nieuwbouwwijken zijn daarom bijna altijd grootschalige omgevingen. Differentiatie berust, zoals gezegd, voor een groot deel op kleinschaligheid, maar is toch niet hetzelfde. Differentiatie sluit namelijk niet uit, dat zich enkele grootschalige elementen tussen de kleinschalige bevinden. Integendeel, door het mengen van grootschalige en kleinschalige elementen kan de differentiatie nog worden verhoogd t.o.v. een kleinschalige omgeving, op voorwaarde dat er niet teveél grootschalige elementen aanwezig zijn. Door deze laatste eigenschap is differentiatie een "ongrijpbare" niet te plannen grootheid, vrijwel onmogelijk om vanachter een tekentafel tot stand te brengen. Voor de "levensvatbaarheid" van een stedelijke omgeving is differentiatie van het allergrootste belang. Een stedelijk milieu kan als "waardevoller" worden gekenmerkt naarmate het gedifferentieerder is. Mét de differentiatie neemt de economische kracht toe van de omgeving en daarmee het vermogen zich op eigen kracht in stand te houden of te herstellen; differentiatie betekent vergrote mogelijkheden tot sociaal contact, en daardoor vermindering van vereenzaming; differentiatie in de bebouwde omgeving is tevens differentiatie in het gebruik van de ruimte en geeft daarmee een "levendig" straatbeeld, en daarmee zowel een interessante als een redelijk veilige omgeving. Voor zover differentiatie kleinschaligheid inhoudt, betekent het ook een omgeving naar menselijke maat, waarin ook de verplaatsingsafstanden menselijke maten hebben: een gedifferentieerde omgeving vereist niet het bezit van grootschalige vervoermiddelen als auto's voor normale huishoudelijke bezigheden als boodschappen doen en naar de dokter gaan.

2. Differentiatie en economie

Een stuk stad "leeft" als er een goede voedingsbodem is voor het ontplooiën van nieuwe initiatieven. Worden die niet genomen, dan vinden er bijv. geen investeringen plaats in modernisering van winkelruimte, vestiging van nieuwe bedrijven enz, dan stagneert de wijk, en raakt op den duur achterop. Winkels spelen daarbij een belangrijke rol. Winkels trekken immers mensen aan, en scheppen daarmee de voorwaarde voor het met succes openen van nieuwe winkelvestigingen. Hetzelfde geldt voor gelegenheden als bibliotheken, bioskopen, cafés enz. Deze functies ondersteunen elkaar, maar wel op voorwaarde van het behoud van diversiteit. Een te groot overwicht van één type vestiging stoot altijd een zeker publiek af, en beperkt daarmee de ruimte voor nieuwe initiatieven.

Dat kan worden geïllustreerd aan de hand van kantoorvestigingen. Als er relatief weinig kantoren in een buurt gevestigd zijn, dan vormen deze een vergroting van de differentiatie. Deze uit zich voor het economisch leven in de buurt o.a. in een vergroting van het aantal aankopen tussen de middag, en in grotere levenskansen voor snackbars, cafés met terras en wellicht ook andere winkels als kledingzaken, boekwinkels e.d. Wordt het aantal kantoren langzamerhand vergroot, dan wordt het economisch leven in de buurt steeds afhankelijker van het tussen de middag winkelende kantoorpersoneel. De voorzieningen voor de bewoners zullen zich in eerste instantie nog kunnen handhaven, voorlopig neemt de diversiteit nog toe, maar voorbij een bepaald punt kunnen de op bewoners gerichte vestigingen (bakkers, melkboeren, sommige soorten cafés) zich niet meer handhaven, ook al omdat voor het toenemen van het aantal kantoren het aantal bewoners moet verminderen. Op den duur kan een winkelpatroon ontstaan waarin het gehele bedrijfsleven uitsluitend afhankelijk is van het kantoorpersoneel, wat in de praktijk inhoudt dat er slechts een groot aantal aan elkaar gelijke snackbars is overgebleven. Voor het zover is hebben de stijgende grondprijzen echter al de bodem onder een economische differentiatie weggeslagen (Manhattan-effekt). Economisch aantrekkelijke punten hebben de neiging zeer kapitaalkrachtige investeringen naar zich toe te trekken, waarmee de markt voor de kleine investeerders wordt bedorven. Een groot deel van de mogelijke nieuwe initiatieven wordt hiermede pas afgesneden. Verder leidt het opkopen van kantoorpanden door grote investeerders vaak tot kaalslag en grootschalige nieuwbouw, waarmee ook aan de ruimtelijke diversiteit een einde komt. De wijk verliest daarmee zijn flexibiliteit, en hoewel voor de eerstkomende tijd de structuur van de wijk aangepast zou kunnen zijn aan de economische eisen (waarmee hij voor het oog zeer bloeiend kan worden) is hij toch kwetsbaarder geworden voor verandering van die

economische eisen. Herstel op eigen kracht zal (bijv. door een te gering percentage bewoners) na een ineenstorting moeilijk gaan.

Differentiatie in gebruik van de gebouwde ruimte (en in dit verband speciaal differentiatie in bestemming van bedrijfsruimten) is een voorwaarde voor een zichzelf vernieuwend en instandhoudend economisch leven. Willen zich echter vele soorten bedrijven in één buurt vestigen dan zullen zulke gebouwen ook uiteenlopend van aard, van huurprijs en van ouderdom moeten zijn. Met name zullen ook oudere gebouwen met lagere huren aanwezig moeten zijn omdat alleen zo de kleine investeerder een kans krijgt. In grote eenvormige kantoorpanden of geheel nieuw gebouwde kantoor- en bedrijfswijken zal er een grote mate van eenvormigheid zijn in de bedrijven die daarin trekken. Van zulke panden of wijken gaan daarom ook nauwelijks ondersteunende impulsen uit naar de omgeving. In die gevallen waar door een doelbewuste politiek de grote kantoren naar industrieterreinen aan de rand van de stad zijn verschoven (alle goed voorzien van een eigen kantine), hebben zij zelfs helemaal geen, invloed meer op hun omgeving - geen winkels en bars in de buurt, alleen snelwegen om tweemaal daags de verkeersstroom af te werken. Dergelijke complexen vegeteren op de levendigheid van de stad maar voegen er niets aan toe.

Het is dan ook geen wonder dat z.g. centrumfuncties - een sterke concentratie van hoogwaardige bedrijven - alleen spontaan ontstaan in oudere wijken. In nieuwbouwwijken is de bestemming van de gebouwde ruimte meestal te sterk vastgelegd, en bovendien is door de grootschaligheid van de moderne bouw de diversiteit in nieuwbouwwijken gering.

3. Differentiatie in ruimtegebruik: de straat

De straat is het hart van de stad. Als de straten saai zijn is de omgeving saai; als de straten interessant zijn is de omgeving interessant. Een interessant of levendig straatbeeld ontstaat als de gebruikers van de straat deze ruimte voor heel verschillende doeleinden gebruiken, wanneer ieder daar is om naar een andere plaats te gaan. Deze differentiatie in ruimtegebruik wordt sterk bevorderd door differentiatie in de gebouwde omgeving. Veel verschillende aanlooppunten zorgen voor divers publiek, dat op verschillende tijdstippen van de dag, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, op straat is. Wanneer de gebouwde ruimte echter slechts één primaire gebruiksvorm kent (=een vorm van bestemming van de ruimte die in staat is op eigen kracht mensen naar zich toe te trekken: huizen, kantoren, bedrijven, veel winkels, scholen, bibliotheken e.d.) dan wordt ook de tussenliggende ruimte slecht en alleen op bepaalde tijden van de dag gebruikt. Helaas is dit het geval met vrijwel alle nieuwbouwwijken. Dat is ook niet toevallig, want de filosofie achter de nieuwbouw over de hele wereld berust nu juist op het scheiden van primaire gebruiksvormen van de ruimte: wonen in woonwijken, winkelen in winkelcentra, werken op industrieterreinen, verkeer op kruisingvrije banen etc. Het onvermijdelijke gevolg is dat de benutting van de straat ook eenvormig wordt. In de woonwijken haasten de mannen zich 's morgens naar hun werk en komen 's avonds weer terug.. In de tussentijd is de wijk het domein van de moeders met kleine kinderen en wat "opgeschoten jeugd"; hier en daar een enkele melkboer (als die nog langskomt). 's Avonds zijn de woonwijken uitgestorven, net als de werkwijken.

Niet alleen voor het straatbeeld, ook voor het sociaal contact in de stad is een goed gebruik van de openbare ruimte belangrijk. Het sociaal contact in de stad is daarbij wezenlijk anders dan in het dorp. In het dorp ontmoet men elkaar als bekenden, in de stad, daarentegen is men anoniem voor elkaar. Deze privacy kenmerkt het leven in de stad. Het is echter niet onmogelijk dat deze anonimiteit verkeert in het midden van elk contact, in onverschilligheid, of erger in heimelijke angst. Een "gezond" stedelijk straatbeeld houdt voor het onderling contact van deze anonieme mensen een basis van vertrouwen in. Pas op basis van dat onuitgesproken vertrouwen kunnen anonieme mensen toevallig met elkaar in gesprek komen, elkaar te hulp komen in noodsituaties enz.; kortom in sociaal contact met elkaar komen. Een stad waarin dat niet kan, zal sterk leiden tot vereenzaming en angst.

Voor het vertrouwenwekkend-zijn van die omgeving is het nodig dat er mensen aanwezig zijn. Lege omgevingen zijn beangstigend voor veel mensen, en uiteraard is het zo dat waar niemand toekijkt, groter gelegenheid is voor dingen die niet door de beugel kunnen, van het pesten van kleine kinderen door grotere en kleine vernielingen tot roofovervallen. Met name vandalisme is waarschijnlijk sterk gevoelig voor de aanwezigheid van het informele toezicht dat een goede straat heeft. In de Verenigde Staten, waar het probleem van het geweld zoals bekend veel ernstiger vormen heeft aangenomen dan hier, zijn vrijwel alle flatgebouwen uitgerust met een conciërge, waardoor deze gebouwen voor de ernstigste vormen van vandalisme gevrijwaard zijn. Werkelijk ernstige incidenten, zoals sommige gevechten tussen gangs, spelen zich daar af

in de flinke open ruimten tussen de blokken. Waarbij aangetekend moet worden dat ruimtegebruik door voetgangers daar minder voorkomt dan hier vanwege de centrale plaats die de auto daar inneemt (al neemt men natuurlijk de auto omdat men niet graag te voet gaat etc). Een lege straat is in potentie een onveilige straat. Een regelmatig benutte straat is waarschijnlijk een veilige straat. Regelmatige benutting van de straat hangt o.a. samen met differentiatie in het gebruik van de gebouwen. Deze moeten in elk geval meer dan één primaire funktievervullen. Zo mogelijk meer dan twee. Maar er zijn meer voorwaarden. De belangrijkste daarvan is de eis van concentratie. De bebouwing moet tamelijk geconcentreerd zijn (groot aantal eenheden per hectare), omdat alleen op deze manier mensen in redelijke aantallen de straat kunnen bevolken. Concentratie is evenzeer een eis voor het ontstaan van een gezond economisch leven en evt. het opkomen van centrumfuncties. Alleen wanneer voldoende mensen komen aanlopen, kunnen winkels bloeien, kan diversiteit in winkels ontstaan etc. Tot op grote hoogte bevorderen concentratie en differentiatie elkaar, wanneer er eenmaal voor beide een basis is gelegd. Ook van concentratie moeten we echter constateren dat deze in nieuwbouwwijken afwezig is. Eengezinswoningen laten slechts een gering aantal woningen per hectare toe, en bij hoogbouw wordt de vrijgekomen ruimte besteed aan het aanleggen van grote grasvelden. Uit afkeer van de "mensenpakhuizen" van het eind van de vorige eeuw zijn er zelfs (lage) bovengrenzen gesteld aan het aantal woningen per hectare. Overigens zou geconcentreerde woningbouw geen verbetering van de bestaande situatie betekenen, omdat bij het bouwen van wijken uitsluitend voor woningen de noodzakelijke diversiteit ontbreekt die nodig is voor echt stedelijk leven.

4. Differentiatie en stadsplanning

Differentiatie in de stedelijke omgeving is vrijwel altijd gegroeid en vrijwel nooit gepland. Planning houdt immers het toepassen van algemene ideeën op bijzondere situaties in. Vrijwel nooit worden de situaties die daaruit ontstaan dan ook werkelijk bijzonder, uniek. Een levende stad lijkt echter daarin op een organisme, dat de differentiatie na verloop van tijd groeit, als de voorwaarden daartoe aanwezig zijn (zie boven), en dat deze zich dan in stand kan houden - of ook kan afsterven door processen van wildgroei e.d.

Wat moet gegeven deze situatie nu de houding van de planner zijn tegenover de stedelijke omgeving? De meest extreme houding zou, naar analogie van het "eerbied voor het leven", zijn: niet meer plannen, het leven zijn beloop laten. De gegeven situatie is echter in vrijwel alle Nederlandse steden dat het leven op vitale punten bedreigd wordt: door planningsfouten uit het verleden, door slechte bouwconstructies, door schaalvergroting van bedrijven, door speculatie door veranderende normen m.b.t. woon- en leefcomfort. In elke zich respektende gemeente liggen verder plannen klaar voor het "up to date" brengen van de oude delen, wat gezien de huidige tendensen alleen neer kan komen op schaalvergroting van de omgeving. In de gegeven situatie is planning in steden daardoor onvermijdelijk. Toch zal deze planning, wil het eigen karakter van stedelijk leven (de differentiatie) behouden blijven, het beste van de "eerbied voor het leven" gedacht kunnen uitgaan, geheel overigens tegen de heersende tendens in. In het besef dat gegroeide differentiatie vrijwel niet kan worden geëvenaard door geplande, zal de planner zo min mogelijk de infrastructuur van de aan te pakken wijken mogen aantasten. Stadsvernieuwing zal het karakter moeten krijgen van het zorgvuldig opvullen van de gevallen gaten, waarbij de bestaande structuren (stratenpatroon, verhouding tussen wonen en werken) zoveel mogelijk ongemoeid worden gelaten. In gevallen waarin het gaat om wijken die in het verleden al te eenvormig als woonwijken zijn opgezet, kan geprobeerd worden differentiatie te scheppen door nieuwe elementen toe te voegen. In principe zijn echter grootscheepse nieuwbouwplannen incl. kaalslag van hele wijken uit den boze. Behoud en scheppen van differentiatie zou de zorg van iedere stadsplanner moeten zijn. Uiteindelijk ligt het unieke van steden nu juist in het feit dat ze voorzieningen bieden waaraan kleinere eenheden niet toekomen. Kleine steden zijn meestal eenvormiger dan grote; zij bevatten niet de zeer gespecialiseerde restaurants, bioscopen en andere gelegenheden die het mogelijk maken dat 'elk het zijne vindt'. Dergelijke voorzieningen staan echter vrijwel nooit alleen; ze zijn geworteld in een omgeving die hun de kans biedt tot bestaan door het mogelijk maken van aanloop. Het behoud van gedifferentieerde wijken is daardoor een noodzaak voor het leven in een hele stad.

'Differentiatie in het stedelijk milieu', discussienota Vereniging Milieudefensie, 15 september 1975